

PAPER DETAILS

TITLE: Hidayet ve Dalâleti Allah'a Nispet Eden Âyetler Nüzul Döneminde Nasıl Algılanıyordu?

AUTHORS: Selim TÜRCAN

PAGES: 83-97

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/85761>

HİDAYET VE DALÂLETİ ALLAH'A NİSPET EDEN ÂYETLER NÜZUL DÖNEMİNDE NASIL ALGILANIYORDU?

Selim TÜRÇAN *

Özet

Hidayet ve Dalâleti Allah'a Nispet Eden Âyetler Nüzul Döneminde Nasıl Algılanıyordu?

Hidayet ve dalâleti Allah'a nispet eden âyetlerin nüzul döneminde nasıl algılandığı konusu, bir zihniyet tarihi meselesidir. Anladığımız kadarıyla bu âyetler, Kur'an söyleminin karakteristik ifadelerindendir ve Müslümanların ilahî irade tarafından seçilmiş bir topluluk olduğunu ilan eder. Dolayısıyla politik bir söylemin parçasıdır ve pratik yönü ön plandadır. Bu âyetler, özellikle Mekke döneminde kulun özgür iradesi üzerinden tartışılmamıştır. Beri taraftan sonraki dönemlerde Müslümanlar söz konusu âyetlere referansta bulunurken farklı bir algılama ile hareket etmiş olabilirler. Tarihi perspektif, sonraki dönemlerin zihniyetini tasvire yönelik çalışmaları da nüzul dönemi kadar değerli görür.

Anahtar kelimeler: Hidayet, dalâlet, Kur'an, Kelâm, tarih, metot.

Abstract

How were the Qur'ānic Verses Attributing the Human Act of Following the Straight Path and Going Astray to Allah Understood in the Period of the Revelation of the Qur'an?

The question of how the Qur'ānic Verses that attribute the human Act of going onto the straight path and going astray to Allah were understood in the period of the revelation of the Qur'an is a question of the mentality history. As far as I understand, these verses seem to be characteristic expressions of the Qur'ānic discourse, declaring that the Muslim community is chosen by the divine will. Therefore, they are part of the political discourse and of a practical character. These verses were not discussed in the context of the free will of the human being especially in the Meccan period. On the other hand, it is probable that the Muslims in the later periods might have had different concerns in referring to the verses in question. The historical perspective appreciates the studies that are intended to investigate and describe the mentality of the following periods as valuable as those which focus on the mental character of the revelation period.

Key words: Guidance, astray, the Qur'ān, theology, history, method.

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi

1. Giriş

Hidayetin ve dalâletin Allah'tan olduğunu söyleyen âyetler, sıkça yoruma konu edilmiştir. Elinizdeki makale de bir bakıma bu çerçeveye dâhil edilebilir. Fakat bizim amacımız, meseleye bir başka açıdan yaklaşmak ve bizzat tefsir adına bir tercihte bulunmak yerine, ilgili âyetlerin hangi tarihî bağlamda nazil olduğunu ve hangi anlamaya tabi olduğunu tarihî saikle ortaya koymaktan ibarettir. Bunun karşısında, metin ve tarih arasındaki ilişkiyi ortaya dökmenin zaten anlamaya yardımcı olan, hatta yorumu belirleyen temel bir mesele olduğu düşünülebilir. Fakat yine de ortaya çıkabilecek böyle bir durum, bizim amacımıza nazaran ancak dolaylı bir netice olacaktır. Kaldı ki Müslümanlar için Kur'an yorumu/tefsiri, sadece tarihî bilgi aktarımına bağlı olan ve onun dışına çıkmaması gereken bir faaliyet değildir. Yani bir tarihî bilgi aktarımı, doğru yorumu bütünüyle sınırlamaz. Tefsir geleneğinde Kur'an'a onun tarihini aşarak müracaatlarda bulunulduğunu (teknik ifadesiyle lafzın umumuna itibar etmenin genel geçer bir yöntem olarak görüldüğünü) bilmekteyiz.¹ Hatta bir kutsal kitabın ayırıcı vasfının bu olduğunu da söyleyebiliriz.² Dolayısıyla bizim aydınlatmaya çalıştığımız tarihî bağlam, hidayet ve dalâleti Allah'a nispet eden âyetleri belli bir yoruma sevk edecek olsa bile biz, belli bir yorumu diğerlerinin önüne geçirmek telaşıyla hareket etmeyeceğiz.

Nüzul tarihinden sonra ortaya çıkan İslâmî ilimler özellikle de Kelâm, hidayet ve dalâleti Allah'a nispet eden âyetlerle yakından ilgilenmiştir. Bu âyetler, Kelâm'da teolojik bir probleme; kazâ ve kader cümlesinden olmak üzere, kulun fiillerinin iradî olup olmadığı meselesine ilişkin görüşler çerçevesinde tartışılmıştır. Allah'ın takdiri ile kulun özgür iradesi arasındaki ilişki ve denge- nin nasıl olduğu, konunun nirengi noktasıdır.³ Beri taraftan bahse konu kelâmî

- 1 Celâluddîn Abdurrahmân es-Suyûtî (ö.911 H.), *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Kahraman Yay., İstanbul 1398/1978, c. I, ss. 39-40. Bu konuya dair son zamanlardaki farklı görüşler ve değerlendirmeler için bk. Selim Türçan, "Kur'an'ı Anlamada Yöntem Tartışmalarının Tefsir Tarihçiliği Perspektifinden Değeri Üzerine", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009/2, c. 8, sayı: 16, ss. 29-49, ss. 36, 37.
- 2 Bu konuda bir değerlendirme için bk. Selim Türçan, *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü -Kimlik ve Kitâb İlişkisi Bağlamında-*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, ss. 159, 158.
- 3 "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu", çev.: Lûtfî Doğan, Yaşar Kutluay, (*Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri* ile birlikte basım), Selçuk Yayınları, Ankara 1990, ss. 304, vd.; Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bîşr el-Eş'arî (ö.324 H.), *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, tahk.: Fevkiye Huseyn Mahmûd, Dâru'l-Ensâr, Kahire 1397, ss. 181 vd.; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî es-Semerkindî (ö.333 H.), *Kitâbu't-tevhîd*, tahk.: Fethullâh Halîf, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul 1979, ss. 225 vd., 228

yorumların kendine ait ön kabulleri ve tarihî şartları vardır. Müslümanların Kur'an tasavvurları ve ona referansta bulunma biçimleri, dönemindeki ihtiyaçların doğurduğu ön kabul ve şartları oluşturan en temel unsurlardır. Daha da ötede, inanca dayalıdır. Anlamak, ikinci evrede devreye giren yorumları ve bu yorumların dayandığı zihniyetleri, sırf nüzul dönemi gerçekliği (hatta bunun bize ait tasavvuru) üzerinden sorgulamakla olamaz. Çünkü böyle bir tutum, Kitâb fikri adına sadece ilk dönemin gerçekliğini kabul etmek, Müslümanlık tarihini nüzul döneminden ibaret saymak anlamına gelir. Ya da tek sahici ihtiyaçların ilk dönemin ihtiyaçları olduğunu varsaymak olur. Böyle sözde bir anlamamanın amacı, bir gerçekliğin varlık bulduğu tarihte sahip olduğu psikolojik ve sosyal "değer" in bir başka tarih aralığında neye tahvil olduğunu takip etmek değildir. Öyleyse gerçek bir "anlama" için nüzul döneminden sonraki bu ikinci evreye de müstakil bir değer atfederek anlamaya çalışmak gerekir. İslâmî ilimlerin mantığında nüzul döneminin mehabeti açık olsa da hemen sonraki dönemler de belli oranda referans alınmış, değerli kabul edilmiştir. Zaten İslâmî ilimler ile bu ilimlerin tarihi birbirinden farklı çalışma düzlemlerini ifade eder. İslâmî ilimlerin "tarihi" adına, yargılayıcı bakışın tanımlayıcı bakışa galip getirilmesi, doğru olmaz. İşte bu yüzden biz, ilk dönemin tarihî gerçekliği adına yazdıklarımızın hidayet ve dalâlet âyetlerindeki tefsiri etkilemenin ötesine geçip belirleyeceği gibi bir iddiaya sahip değiliz. Beri taraftan müfessirlerin serdedilen her türlü görüş ve yorumu meşru' ve geçerli kabul etmeleri gerektiğini de söylemiyoruz. Sadece nüzul dönemine gidip bir takım tarihî malumat ile Kur'an yorumunda yargılayıcı bir bakışa ulaşmanın oldukça yüzeysel ve tarih dışı bir tutum olduğunu; tarihî bakışın mümkün olduğu kadar kendisi için sergilenmesi gerektiğini ifade ediyoruz.

Şimdi nüzul döneminde Kur'an'ın çeşitli yerlerine dağılmış olan bahse konu âyetlerin, indiği dönemde muhataplarının duygu ve düşünce dünyasında neye tekabül ettiğini yani "değer" ini ele alabiliriz. *H-d-y* (هــدـى) ve *d-l-l* (ضـلـل) kökünden gelen kelimeleri içeren pek çok âyet bulunmaktadır. Bunların önemli bir bölümü ise hidayeti ve dalâleti Allah'a nispet etmektedir.

vd. Ayrıca doğrudan hidayet âyetlerini ele almasa da Mutezilenin konuya yaklaşımını yansıtan açıklamalar için bk. Kâdî'l-kudât Abdulcebbâr b. Ahmed (ö.415 H.), *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, tahk.: Abdülkerîm Osman, Mektebetü Vehbe, Kahire 1408/1988, ss. 323 vd., 770 vd., 774 vd., 778 vd. ez-Zemahşerî de hidayeti ve dalâleti Allah'a nispet eden âyetleri psikolojik tavır alış ve bunu Allah'ın ilmiyle önceden bilmesi, Allah'ın meşietinin hikmetine tabi olması bağlamında yorumlamaktadır. Bk. mesela Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî el-Havârizmî (ö.538 H.), *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-akâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, tahk.: Abdurrazzâk el-Mehdî, Dâru l-hyâi't-Türâsî'l-'Arabî, Beyrut, ts., c. II, ss. 326, 507, c. III, ss. 484, 609, c. IV, s. 127.

2. Hidayet ve Dalâlet Âyetlerinin Nüzul Zamanları

Hidayet ve dalâleti Allah'a nispet eden âyetlerin kronolojisini ortaya koymak, bir başlangıç olarak kabul edilebilir. Kur'an'da bu mahiyette pek çok âyet bulunmaktadır. İlgili âyetlerin yoğunlaştığı sureler, vahyin başlangıç döneminde gelen pasajları içermemektedir. Kur'an pasajlarını tarihlendiren çalışmalara göre bu âyetler, başlangıçtan hemen sonraki safhadan itibaren gelen Kur'an bölümlerinde bulunur. İlgili âyetler, özellikle Mekke döneminin ortalarında inmiş olan surelerde yoğunlaşırken Bakara, Âl-i İmrân, Fetih, Tevbe gibi Medine'de inen, hatta Medine döneminin sonlarına denk gelen surelerde de belli ölçüde bulunur.

Yaptığımız incelemeye göre hidayet ve dalâletten bahseden âyetlerin sayısı 330'un üzerindedir. Bunlar içinde 100'ü geçkin âyet, hidayet ve dalâleti Allah'a nispet etmekle bir şekilde ilgilidir. Bahsedilen 100 âyetten aşağı yukarı 70'i meseleyi kesin biçimde Allah'ın meşîetine nispet eder. İlginç bir başka veri, sadece hidayetden bahseden âyetlerin sadece dalaletten bahseden âyetlerden fazla olmasıdır. Daha da ötesi, Allah'a nispetin bulunduğu yerlerde aradaki fark daha da açılmaktadır. Hesaplamaların konumuz açısından en önemli yönü ise şudur: Surelerin nüzul tertibine ilişkin rivayetlere göre değerlendirildiğinde, hidayet ve dalâlet âyetlerinden 230'un üzerindeki bölümü Mekkî; 90'a yakın bölümü ise Medenîdir. Bunların içinde hidayet ve dalâletin Allah'a bir şekilde nispet edildiği âyetlere bakıldığında Mekkî olanlar 100'e yakın; Medenî olanlar ise 30'a yakın çıkmaktadır. Allah'ın meşîetine nispet hususunu kesin biçimde taşıyanlardan Mekkî olanlar 75'in üzerinde; Medenî olanlar ise 10 civarındadır. Dikkat çekmek isteriz ki bu veri, Allah'ın meşîetine bağlı olmasının vurgulandığı zaman aralığının daha çok Mekke yılları olduğunu göstermesi bakımından makalede ileri sürülen tezi destekleyecektir.⁴

Kur'an pasajlarını tek tek ayırıp tarihlendiren çalışmalar nadirdir. Son yüzyılda Müslümanlardan bunun üzerine çalışan Mehdi Bâzergan'dır. Onun nüzul döneminin ilk yılı için yaptığı sıralamaya bakarsak hidayet ve dalâlet temlerinin geçtiği pasaj bulunmamaktadır.⁵ Rivayetlerde ilk başta indiği varsa-

4 Sayılardaki kısmî tutarsızlıklar ve genellemeler, âyetlerin muhtevasını tasnifte zorluklar bulunmasından, ayrıca Fatiha, Ra'd, Hac gibi surelerin Mekkî ya da Medenî olmasında ihtilaf bulunması nedeniyle tasnif dışı bırakılmasından kaynaklanmaktadır. Bahse konu sure ve âyetler için bk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-mufehres li elfâzı'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1417/1996, ss. 518-520, 823-827.

5 Mehdi Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, çev.: Yâsin Demirkıran, Melâ Muhammed Feyzullah, Fecr Yayınevi, Ankara 1998, s. 129; *Adım Adım Kur'an Vahyi*, çev.: Yâsin Demirkıran, Fecr Yay.,

yılan sureler içinde tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Alak 96/11'de "*Biliyor musun ya hidayet üzere ise?*" şeklinde; Nûn 68/7'de "*Şüphesiz Rabb'in, kimin O'nun yolundan saptığını en iyi bilendir. Hidayete erenleri de en iyi O bilir*" şeklinde; Duhâ 93/7'de "*Seni şaşırmış(dâll) bulup hidayet etmedi mi*" şeklinde geçmektedir. Dikkat edilirse ilgili âyetlerin içinde bulunduğu pasajlar en erken inen âyet grupları olarak kabul edilse bile, bunlar "toplumda karşıt iki kesim için hidayeti ve dalâleti verenin Allah olduğunu söyleyen" âyetler cümlesine dâhil değildir. Rivayetlerde erken indiği bildirilen sureler içinde sadece Müddessir 74/31'de "*...İşte böyle Allah dilediğini saptırır dilediğini de hidayete erdirir.*" şeklinde mesele Allah'a nispet edilir. Öte taraftan Müddessir suresinin başlangıç döneminde indiği söylene de siyer bilgileri, bize dolaylı olarak surenin bu bölümünün geç indiğini bildirmektedir. Bahse konu âyette bir önceki âyetle birlikte cehennem bekçilerinin sayısının on dokuz olmasıyla ilgili tartışmadan bahsedilmektedir. Bu tartışma özellikle siyer kaynaklarındaki bilgilere göre Mekke döneminin başlarından sonra ilerleyen yıllarında vuku' bulmuştur.⁶ Dolayısıyla üslup bakımından da ilk nazil olan âyetlerden farklı olduğu görülen Müddessir suresi 31. âyet, geç inmiş olmalıdır. Ayrıca ilk inen bölümlerden olduğu rivayet edilen Fâtiha suresinde de altıncı âyette "*Bizi doğru yola hidayet et*" ifadeleri geçer. Her ne kadar içerdiği dua mantıken "hidayetin Allah'tan olduğu" fikrini içerse de surenin nüzul zamanında ciddi bir ihtilaf vardır. Bizim kanaatimiz de Fâtiha'nın en erken inen bölümlerden olmadığı şeklindedir. Zira hem Yahudilere hem de Hristiyanlara muhalefete dayalı bir atıf içermektedir.⁷ Nüzul döneminde Müslümanlar ile ehli kitap arasında yaşanan çatışma atmosferi, geç devreye girmiştir. Nöldeke, Blachéré, Muir, Grimme gibi batılı araştırmacılar ve resmî Mısır baskısının ilk on sırada verdikleri sureler içinde bir tek Leyl suresinin 12. âyetinde "*Muhakkak hidayet işi bize düşer*" ifadeleri geçer.⁸ Burada "hidayetin Allah'tan olması" fikrinin açık olduğunu düşünebiliriz. Bununla beraber bahse konu geç dönem değerlendirmelerde Leyl suresi karşımıza ancak sekizinci sıralara çıkar. Ayrıca burada sadece hidayete işaretle bulunulmuş olması, dalâletten doğrudan bahsedilmemiş olması da dikkat çekicidir.

Netice itibarıyla bahse konu âyetlerin Mekke'de sadece başlangıç dönemi

Ankara 1999, ss. 5 vd.

6 Konunun nüzul dönemi kronolojisindeki yeri için bk. İbn Hişâm (ö.218 H.), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahkik: Süheyl Zükâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1412/1992, c. I, s. 208.

7 Muhammed b. Cerîr Ebû Cafer et-Taberî (ö.310 H.), *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, tahk.: Ahmed Muhammed Şâkir, Muessetü'r-Risâle, by., 1420/2000, c. I, ss. 185 vd.

8 Bk. W. Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*, çev.: Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000, ss. 223 vd.

surelerinde veya pasajlarında geçmiyor oluşu, bizim açımızdan önemli bir husustur. Hem başlangıç dönemi Kur'an pasajlarının içerdiği konular ve anlatım üslubu, hem de (hidayet ve dalâleti Allah'a nispet eden âyetlerin yoğunlaştığı) Mekke döneminin ortalarında olup bitenler, bizim için yol gösterici olabilir. Acaba Kur'an toplumla işin en başında nasıl bir ilişki kurmaya başlamış, sonrasında nasıl tepkiler almış ve bu tepkilere nasıl cevap vermiştir? En başta üslup ve konu adına ortaya koyduğu çizgide bir değişiklik yapmış mıdır? Hidayet ve dalâleti Allah'a nispet eden âyetlerin belli bir tarihî noktada devreye girmesinin özel bir anlamı var mıdır?

3. Vahyin Başlangıç Dönemindeki Üslup ve İçeriğine Dair

Vahiy döneminin başında inen Kur'an pasajlarındaki üslup ardından gelen pasajlara göre açık bir farka sahiptir. Bu üslup muhatap alınan kitlenin sınırları belli tanımlanmış bir kitle olup olmaması ile yakından ilgilidir. İlk dönem pasajlarında genelde mutlak olarak insan cinsinin konu edildiğini ve ona hitap edildiğini söylemek yanlış olmaz. Şimdi genel karakteri yansıttığını düşündüğümüz bazı örneklerden hareketle söz konusu üslubu göstermeye çalışalım. Mesela ilk inen Kur'an bölümü olan Alak 96/1-5 âyetleri⁹ bu konuda açık bir örnek teşkil eder: *Oku? Yaratan Rabbi'nin adıyla... İnsanı sadece kan pıhtısından yarattı. Oku! Rabb'in en büyük kerem sahibi iken. Ki o kalemle yazmayı öğretti. İnsana bilmediğini öğretti.*" Dikkat edilirse burada belli bir mekânda ve tarihteki belli bir insan dikkate alınmamaktadır. Ayrıca insanın yaratılışına atıfta bulunulmakta insanî ayrıcalıklara değinilmekte, bunun yaratıcının bir lütfu olduğu vurgulanmaktadır. Alak suresinin ilk bölümüyle benzer tarih aralığında inen başka âyet grupları da böyle genel çağrılara sahiptir. Mesela Müddessir 74/1-7 âyetlerinde de Hz. Peygamber'e hitap edilirken, sadece genel bir uyarı ile ve genel ahlakî emirlerle yetinilmiştir. Belki muhatapın Hz. Peygamber'in kendisi olmakla bir parça daha somut bir muhatap bulunduğu düşünülebilir. Daha da ötede insanı gelmekte olan kıyamete karşı uyaran Kur'an pasajları inmiş; ilahî mesaja arkasını dönen insanları bekleyen ilahî cezaya ilişkin dehşetengiz tasvirlerde bulunulmuştur. Yine Tûr suresinin başındaki âyetler de ilk inen âyet

9 Beş âyetlik bölümün önce indiğine dair değerlendirmeler için bk. es-Suyûfî, *el-İtkân*, c. I, s. 31. Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureyşî ed-Dımeşkî (ö.774 H.), *Tefsîru'l-Kur'ân'î'l-'Azîm*, tahk.: Sâmi b. Muhammed b. Selâme, Dâru Tayyibetî'n li'n-Neşri ve't-Tevzî', by., 1420/1999, c. VIII, s. 436. Tefsirlerde Alak suresinin en önce indiği vurgulanır. Ayrıca başlangıç dönemi vahiylerinin hangileri olduğuna dair başka sıralamalar da verilir. Bk. et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XXIV, ss. 519 vd.

gruplarıyla aynı karakterdedir. Allah'ın azabının geleceğinden ve onun engellenemeyeceğinden bahsedilir. Çeşitli kıyamet sahneleriyle devam edilir. Sonra yalanlayanlar kınanır. Gâşiye suresi de benzer şekilde cehennem ve cennetten bahseder. Bahse konu pasajlar, inanma ve inanmama durumuna, ayrıca ne gibi bir ceza ve mükâfat ile karşılaşılacağına dair veriler içerse de bunlarda Mekke toplumu bünyesinde bir kısım insanların farklı bir kimlikle anılacak duruma geldiğine; yani toplumun ikiye bölündüğüne ilişkin bir işarete rastlanmaz. Verdiğimiz örnekler, keskin bir durum tanımlamasında bulunmasa da en erken vahiylerle sonrasını ayıran genel bir temayüle açıkça işaret eder. Netice itibarıyla Kur'an tebliğini işin en başında genel bir çağrı, insan cinsini hedef alan bir yergi üslubu; Mekke toplumunu hedef aldığı da siyaset üstü diyebileceğimiz bir söylem biçimi ile buluruz. Aslında bu tabii bir durumu ifade eder. Çünkü henüz Kur'an vahyi toplumsal algılamada tam olarak bir imaj oluşturamamış, alacağı tepkiler şekillenmemiş, ona inanan bir topluluk oluşmamış ve böyle bir topluluk lehine ya da aleyhine bir tepki de belirmemiştir. Konumuz açısından dikkat çekici husus şudur ki bu ilk aşamada "hidayet bir talih işi olsa da dalâletin de onun kadar bir talih işi olduğu" henüz ilan edilmemiştir. Çünkü dalâlet, hidayetin "karşıt"ı olan siyasî bir bilinci ifade etmez, sadece "verili" durumdur.

Bahsi geçen surelerin ilk pasajlarından sonra inen bölümlerinin açık bir içerik ve üslup farklılaşması göstermesi, Mekke toplumsal yaşamında bir şeylerin değişmeye başladığını ve bir çatışmanın baş gösterdiğini ortaya koyacak niteliktedir. Alak suresinin 6. âyetinden itibaren devam eden bölümünde üslubun farklılaştığı, muhatabın değiştiği ve söylemin dönüştüğü açıkça görülebilir. "İnsan" lafzı, cinsin anlatımından yola çıkarak kinayeli bir biçimde artık belli bir kimseye işaret etmeye başlamıştır: "*Ama insanoğlu kendini müstağni görerek azgınlık eder. Rabb'inedir dönüş! Bir kul namaz kıldığında onu engelleyen o kişiyi gördün mü? Ne biliyorsun ya o (namaz kılan) kul hidayet üzere ise?...Hayır! Onu perçeminden yakalaycağız...*" İlgili âyet grubunun nüzulüyle ilgili olarak nakledilen sebab-i nüzul bilgileri, bu âyet grubunun, müşrikler içerisinde sembol bir isim olan Ebû Cehil'in Hz. Peygamber ile zıtlaşmasına Kur'an'ın verdiği cevabı teşkil ettiğini bildirir.¹⁰ İlginç şekilde Müddessir suresinin devam eden âyetleri de Alak suresinin ikinci bölümündeki âyetlere paralel biçimde farklılaşır. Belli bir

10 Bk. et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XXIV, s. 523; Ebû'l-Fidâ el-Hâfız İbn Kesîr (ö.774 H.), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, tahk.: Ahmed Abdulvehhâb Fetih, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1413/1992, c. III, ss. 92 vd.; es-Suyûtî, *Lübâbu'n-nukûl fî esbâbi'n-nuzûl*, (Tefsîru'l-Celâleyn ile birlikte basım), Mektebetü Yâsîn, İstanbul, yy., ts., s. 145.

toplumsal tipin yerilmesi üzerinden bir karşı söylem inşa edilmiştir. Benzer şekilde sebep-i nüzul bilgilerine göre burada söz konusu edilen kişi ise el-Velîd b. el-Muğîre'dir.¹¹ Aslında bahse konu iki pasajda ve benzerlerinde bile Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu uğraşın henüz bireysel bir düzlemde sürdüğü; müşrikler onun tehlike oluşturduğuna dair bir hisle hareket etse de etrafında henüz dişe dokunur bir kitlenin oluşmadığı meselesi, kendini hissettirir. Her iki Kur'an pasajının yaklaşık olarak vahyin ikinci yılının sonlarına doğru geldiği değerlendirilmesi yapılmıştır.¹²

Örneklerde görüldüğü üzere Kur'an üslup ve konusu vahyin başlangıcında insan cinsini dikkate alan genel tespitler ve tavsiyelerde bulunurken, ilerleyen zamanlarda içine geldiği Mekke toplumunun gündemine girmeye başlamıştır. Orta Mekke dönemine geçiş aşamasında "insan" lafzının artık kinayeli biçimde kullanılmaya başlanması; bununla özellikle Mekke'de yaşayan belli insanların kast edilmesi, Hz. Peygamber'in henüz tek başına savunma pozisyonunda olsa da mücadele vermesi, atmosferin dönüşmeye başladığına dair açık işaretlerdir. Yeni evrenin bir yansıması olarak (Kur'an dilinde nadiren rastlanan) insan cinsinin "dalâlet içinde olma" durumunun da insanlığın içinde bulunduğu verili durum olmaktan çıkıp "hidayetin Mekke'deki bilinçli karşıtı" olma gibi (artık sıkça zikredilen) bir duruma evrileceği ve artık siyasallaşacağı görülecektir.

4. Mekke Döneminin Ortalarına Doğru Vahyin Konu ve Üslubuna Dair

Vahyin başlangıcından bir miktar uzaklaşıldıktan sonra toplumda "genele aykırı bir topluluk" tanımlaması âyetlere girmeye başlar ve giderek yoğunlaşır. Bu zaman aralığı, yaklaşık olarak, vahyin üçüncü yılı öncesinden başlayarak devam eden yıllardır. Toplum içinde farklı kimliğe sahip olanlara ilişkin tanımlama, genelde "inanıp salih ameller yapanlar" nitelemesinde ifadesini bulmuştur. Özellikle "illâ" istisna edatı ile başlayan âyetler konumuz açısından dikkat çekicidir. Bunlar, toplumda Hz. Peygamber'e gelen vahye gösterilen olumsuz tepki ve küfrün ardından inananlar grubunu ayırarak onlara Allah yanında farklı bir statü tayin eder. İlgili âyetlerin ya da onları içeren Kur'an pasajlarının nüzul tarihine ilişkin tespitler, bize yol gösterici olabilir. Bahse konu âyetler içinde tespit edebildiğimiz kadarıyla en erken nazil olmuş olanı, İnşikâk 84/25 âyetidir. İnşikâk suresi anlaşıldığı kadarıyla Kur'an vahyinin ikinci senesinin

11 et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XIX, s. 23; es-Suyûtî, *Lübâbu'n-nukûl*, s. 139.

12 Bk. Bâzeran, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, s. 129.

sonlarında nazil olmuştur.¹³ Genelde “inanıp salih amel işleyenler” tanımlamasının yoğunlaştığı yıllar Mekke döneminin ortası olarak gözükmektedir.¹⁴ Elbette Medine yıllarında da bu Kur'anî tanımlama devam edecek, yerleşik bir anlatım üslubu olacaktır. Vahyin ikinci senesinin sonralarına doğru artık Müslüman bir kitlenin varlığını toplumda hissettirmeye başladığını düşünebiliriz. Hissedilme meselesi, elbette toplumsal bünyenin siyasî bir rahatsızlık duyması ile alakalıdır.¹⁵ Bunun karşısında Kur'an'ın kendine inananların toplumsal yaşamdaki statülerini pekiştirme ve onları koruma amacına yönelik belli bir siyaseti yürüttüğü söylenebilir. Böyle bir ilgiyi, yeni Müslümanlar topluluğu da doğal olarak kendi Kitâb'larından beklerdi. Buna uygun olarak da Kur'an, politik bir söylemi geliştirmeye başlamıştır. Kur'an söyleminde ayırımın iman etme ile küfür halinde olma şeklinde belirlediğini; Müslümanların ideolojik olarak haklılığının “salih amel işleme” üzerinden gerekçelendirildiğini söyleyebiliriz.¹⁶

Yeni bir evre ile karşı karşıya olduğumuzu gösteren “inanıp salih amel işleyenler müstesna” kalıbının bizim için en bariz örneği, herhalde Asr suresidir. Geleneksel nakillerde, ağırlıklı kanaate göre Asr suresinin bütün halde geldiğini ve erken inen vahiyler arasında olduğunu görürüz.¹⁷ Fakat çağdaş araştırmacılar tarafından yapılan değerlendirmelere göre bu surenin sadece ilk iki âyeti

13 Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, s. 129.

14 Bu ifadelerin yoğun biçimde geçtiği sureler için bk. Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfreh*, ss. 505-507.

15 İlgili âyetlerin nüzul zamanına ilişkin tespitin, toplumsal çatışmanın başlama zamanına ilişkin siyer bilgileriyle örtüştüğü görülür. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. , ss. 174, 175. Ayrıca bk. Türcan, *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü*, ss. 142 vd.

16 Burada “söylem” tabiri ile ne kast ettiğimiz üzerinde kısa bir açıklama yapmak yararlı olacaktır. “Söylem” tabirinin doğal dil üzerinde geliştirilen ve insanlar üzerinde belli yönde eylemlilik oluşturma amacıyla üretilmiş bir üst dil olarak tanımlamak mümkündür. Bununla birlikte sanki söylem sahibinin ille de sahte bir durum tasvirini kasıtlı biçimde kullandığı imajı da verilmemelidir. Aslında ortaya çıkan tasvirin gerçekliği belli bir yapı içinde görme olduğunu ve söylem sahibinin her şeyden önce kendi söylediğine kendisinin inanmış olduğunu varsaymak gerekir. Elbette söylem üzerine geliştirilen düşünce ve edebiyatın bir teknik haline getirilmesi ve profesyonelleşmesi neticesinde, gerçekliğin kasıtlı biçimde çarpıtıldığı türden söylemler de üretilmiştir. Fakat doğal mücadele ortamlarında oluşmuş bakış açılarının ürünü olan doğal söylem vaka'larını böyle değerlendirmek yanlış olur.

17 es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. I, ss. 33, 34. Bazı görüşler Asr suresinin Medenî olduğunu söylemektedir. Diğerleri ağırlıklı olarak on ikinci sıra ve sonrasını gösterir. Bk. Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî (ö.548 H.), *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ibrâr*, tahk.: Muhammed Ali Azerşeb, Merkezû'l-Buhûs ve'd-Dirâsât li't-Turâsi'l-Mahtut, Tahran 1429/2008, c. I, ss. 16-23; Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır ez-Zerkeşî (ö.794 H.), *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, tahk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabî, yy., 1376/1957, c. I, s. 193.

erken inen Kur'an pasajları arasındadır.¹⁸ “*Asra yemin olsun! İnsan ziyandadır*” ifadeleri, yukarıda zikri geçtiği üzere en erken dönemin karakterine uygun biçimde insan cinsinden bahsetmekte ve belli bir şahsı ya da bir takım şahısları nazar-ı dikkate vermemektedir. Son âyet, “*Ancak inanıp salih amel işleyenler, birbirine hakkı tavsiye edenler ve birbirine sabrı tavsiye edenler müstesna...*” şeklindedir. Dikkat edilirse bu âyet, hem uzun olması hem de toplumda genele göre farklı bir kitleyi istisna ederek açıkça onlara işarette bulunması bakımından önceki âyetlerden ayrı durmaktadır. Nitelemeye göre istisna edilen ve inanıp salih amel işlemekte olan topluluk, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye etmektedirler. Öyleyse biz, yeni bir cemaat oluştuğunu ve daha da ötesi o cemaatin birbirine davalarında sebatı ve sabrı tavsiye edecek kadar toplumdan baskı gördüğünü rahatlıkla çıkarabiliriz. Hatta Kur'an'ın “*birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye ederler*” ifadelerini, cemaat adına idealist ve doğrucu bir söylem olarak rahatlıkla niteleyebiliriz. O zaman Müslüman cemaat, Asr suresinin son âyetinin indiği dönemde belli bir siyasî tavır savunacak kadar kimliğini teşekkül ettirmiş de bulunmaktadır. Bir taraftan rivayetlerde Asr suresinin içinde yemin olan ilk sure olduğuna veya ilk inen sureler arasında bulunduğuna dair bilgiler vurgulu biçimde gelmektedir. Öte taraftan son âyetin lâfzî yapısı da toplumda Müslümanların müstakil bir kimliğe sahip olduklarına ve mukavemet gördüklerine dair işaretler taşımaktadır. Kronolojik olarak bu iki verinin yan yana gelmesi mümkün değildir. Netice itibarıyla son âyetin öncekilerden epey sonra, Mekke döneminin ortalarına yakın bir zaman aralığında indiğine ilişkin değerlendirmeler haklı gözükmektedir. Zira bu tespit, bazı nesh rivayetlerinde Asr suresinin son âyetinin kendinden öncekini nesh ettiğine ilişkin rivayetlerle¹⁹ de desteklenmektedir.

Öyleyse Mekke gündeminin Kur'an'ın konu ve üslubuna açık biçimde yansıdığını ve Kur'an'ın Mekke dinî ve siyasî yaşamındaki bölünmüşlüğü bir tarafı haline geldiğini söyleyebiliriz. Peki, Allah'ın soyut olarak insan cinsini muhatap almayı bırakıp Mekke toplumundaki insanlara yönelmesi nasıl olmuştur. Bildirildiğine göre Mekkeliler ilk sıralar Kur'an vahyinin söylediklerine pek karşı çıkmıyorlardı. Ne zaman ki putlara ilişkin olumsuz ifadeler nazil olmaya başladı o zaman toplumda Kur'an'ın söyledikleri karşısında itirazlar da

18 Bâzergan, *Adım Adım Vahiy*, s. 61 vd.; Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, ss. 129, 131. Bundan önce batılı araştırmacılardan Nöldeke ve Grimme'nin böyle bir tespitte bulundukları görülmektedir. Bk. Watt, *Kur'an'a Giriş*, s. 231.

19 Bk. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. II, s. 34.

baş gösterdi.²⁰ Ardından Mekkelilerin ilahî iltifata olumlu cevap vermesi ya da olumsuz davranması, “İlahî Kelam” a behemehâl olumlu cevap verenleri yüceltmek ve olumsuz cevap verenlere gazap etmek biçimlerinde yansımıştır. İşte hidayet ve dalâleti Allah’a nispet eden âyetler, tam da bu evrede yoğun biçimde devreye girecek; bu bağlamda anlamını bulacaktır.

5. “Hidayet ve Dalâletin Allah’tan Olması” ve Genel Söylemdeki Yeri

Kur’an söyleminin geldiği andaki “değer”ini, ilk Müslümanların toplumsal yaşamda sahip oldukları siyasî konum ile buna ilişkin duygu ve düşünceleri üzerinden kavrayabiliriz. Şu kesin ki vahyin gelişinden bir ya da iki yıl sonra Hz. Peygamber ve Müslümanlar, bireysel olanlardan başlamak suretiyle giderek şiddetlenen ve toplumsallaşan olumsuz tepkiler almaya başlamışlardır.²¹ Müslümanların Mekke toplumu içinde ayrı bir kimlik fikrine ulaşmalarında, bahse konu olumsuz tepkilerin açık bir dışlama ve düşmanlık düzeyine ulaşmasının etkin olduğunu söyleyebiliriz.²² Çatışma ortamında Müslümanların hem kendilerini toplumdan net biçimde ayırdıklarını hem de kimliklerine bir çerçeve çizmeye başladıklarını düşünebiliriz. Söz konusu müstakil kimlik çerçevesinin oluşturulmasında, şüphe yok ki Kur’an’ın tanımlamaları esas olmuştur. Kur’an’ın kullandığı ifadeler, bir tür resmî dil ya da söylem olarak kabul edilebilir.

Kur’an’ın ortaya koyduğu politik tanımlamalardaki temel ayrım genel bir başlık olarak dikkate alınırsa, ayrıma ilişkin söylemin çatışma atmosferini yansıtacak biçimde iki taraflı olarak örüldüğü görülür. Mekke toplumundaki ayrımın ölçütü olarak Kur’an, kendi ideolojik duruşunu temsil eden tevhidi esas almıştır. Söylem bu iki taraftan hangisinin tevhide karşı çıktığı hangisinin de ona sahip çıktığı ve neticesinin ne olacağı gibi hususları ilan ederek inşa edilmiştir. Dikkat edilirse tevhit, ilâhî bir hak olarak vaz’ edildiği gibi savunucusu da bizzat Kur’an’ı gönderen ve onun söylemini inşâ eden Allah’tır. O zaman Allah’ın kelâmı olarak takdim edilen söylemin de bu iki insan topluluğundan

20 İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, s. 175. Hz. Peygamber’in müşriklerle arasını açması konusuna bk. Muhammed İbn İshak (ö.151 H.), *Sîretü İbn İshâk*, tahkik: Muhammed Hamîdullah, by, 1401\1981, s. 115.

21 Mesela Duhâ suresinin nüzul sebebi ile ilgili olarak bk. et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. XXIV, s. 485 vd. Ayrıca İslâm tebliği üçüncü yılda açıktan yapılmaya başlanmıştır. Tebliğ en şiddetli tepkiyi de o zaman görmeye başlar. Tebliğin hemen başında şiddetli tepki görülmemiştir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, s. 174, 175.

22 Çatışmanın başlamasına ilişkin olarak bk. İbn İshâk, *Sîre*, ss. 128-129.

tevhide sahip çıkan tarafı tutan, onu teyit eden ve teşvik eden, onu talihli ilan eden, ona mükâfat vaat eden bir dil olarak belirmesinden daha doğal bir şey olamaz. Yani bu, tarafsız bir anlatım dili olmadığı gibi, daha da ileri giderek tevhit yanlısı tutumu (aynı zamanda tevhidin gereği olan) Allah'ın kudretiyle teyit ettiğini; buna karşın tevhide kail olmayanların ise sonsuz kudret sahibinin düşmanlığına maruz kaldığını dillendirir. Daha da ötede Kur'an'ın bu söylemine göre tüm varlık Allah'ın kontrolünde olduğu gibi inanma ya da inanmama da O'nun kontrolünde ve takdirindedir.²³ İnanmayanlar O'nun verdiği mühlet içinde hareket etmektedirler ve geçici bir özgürlüğü kullanmaktadırlar.²⁴ Böyle bir durumda “inanana ve salih amel işleyenler” topluluğuna dâhil olmak, sonsuz kudret sahibinin en baştan beri talih bahsettiği insanlardan olmak demektir. Beri taraftan şirk koşarak O'nu inkâr edenlerden olmak talihsizliktir. Böyle bir söylem örgüsünde “Allah'ın dilediğini hidayete erdirmesi, dilediğini de dalâlette kılması” muhatapları açısından hiç de tevile ihtiyaç duyurmayacak biçimde yerini bulur. Hatta inanmayanların zihin durumları bile karşı çıksalar bile bu söylemi doğal karşılamaya müsaittir.²⁵ Müminler açısından bu, Allah'ın kendilerine lütfettiği iman nimetinin ifadesinden ibarettir. Allah tıpkı peygamberini seçtiği gibi ona inananları da seçmiş ve kendi tarafından olma ayrıcalığını tanımıştır. Böylesi bir söylem biçimi, toplum içinde az bir topluluğu ifade eden Müslümanlar için hayati önemi haizdir. Onlara tutkunluk ve davaya bağlılık temin eden ruhanî bir güçtür. Bu, hâkim bir konumdan konuşan, “karşıt” olanı tanımlamaktan çekinmeyen, kendinden son derecede emin bir dünya görüşü sunan, siyasî yönü kuvvetli fonksiyonel bir dildir.

Ayrıca ifade etmek isteriz ki Kur'an'ın söylem yapısında, hidayet ve dalâ-

23 Yaratma ve hidayet yan yana zikredilir. Bk. Tâhâ, 20/50; Kasas, 28/68; Zuhuruf 43/27.

24 Mesela bk. Meryem, 19/75; Zümer 39/8; Müzemmil, 73/11; Tânk, 86/17. Yaptığımız ayrı bir çalışmada son iki âyetin bulunduğu pasajların nüzul döneminin ilk üç yılından önce inmiş olmadığı sonucuna ulaşmıştık. Bk. Selim Türçan, “Kur'an'ın İfade Kalıpları Kur'an'ın Nüzul Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? –Müzemmil Suresi Özelinde Bir Yöntem Denemesi-”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/1, c. 9, sayı: 17, ss. 18, 33. Ayrıca ifade etmek gerekir ki bu iki surede Hz. Peygamber'e hitaben çatıştığı inkârcılara mühlet vermesi istenirken vakti gelince onların hesabının Allah tarafından görüleceği vurgulanır. Başka âyetler için bk. Ra'd, 13/32; Hac, 22/44, 48; A'râf, 7/183; Kalem, 68/45; Âl-i İmrân, 3/178. Bunlar içinde bütün değerlendirmelere göre en erken inen, Kalem suresidir. Öte yandan bu surenin bir kerede inmediğine kani olan Bâzergan, ilgili pasajının bi'setin dördüncü yılında indiğini söylemektedir. Batılı araştırmacılar, bu sure ya da ilgili pasajın nüzul zamanında erken dönemi aşp orta Mekke dönemine uzanan değerlendirmeler yapmışlardır. Bk. Watt, *Kur'an'a Giriş*, s. 229. Netice itibarıyla bahse konu Kur'an söylemi, orta Mekke döneminde gündeme gelmiş olmalıdır.

25 Ahirette yaşanacakları anlatan şu âyetler, inanmayanların zihin durumuna ilişkin bir işaret kabul edilebilir: İbrâhim, 14/21; Zümer, 39/57.

let meselesinin kulların yapıp etmeleriyle hiçbir şekilde ilgisinin bulunmadığı da ilan edilmemiştir. Hatta bunu açık gerekçe olarak ortaya koyan âyetler de bulunabilir.²⁶ Fakat Kur'an'ın ilk dönem söyleminde bunun "merkezi bir değer"i yoktur. Dolayısıyla ilk dönem "algılaması" açısından tanımlayıcı bir unsur değildir.

6. Değerlendirme

Hidayetin ve dalâletin Allah'tan olduğunu söyleyen âyetlerin ilk Müslümanların zihinlerindeki tekabüliyeti, anlaşılan o ki sonrakilerden farklılık arz etmektedir. Özellikle Mekke döneminde Müslümanların yoğunlaştığı problemler, ihtiyaçlar ve beklentiler açısından bakıldığında hidayete ermek konusunda kulun iradesinin özgürlüğü, Allah'ın irade ve takdiri gibi meseleler gündemi işgal etmediği gibi muhtemelen akla da pek gelmiyordu. Hidayetin ve dalâletin Allah'tan olması, erken nüzul döneminde ne Müslümanlar tarafından ne de karşıtları tarafından kulların sorumluluğu ile çelişen bir durum olarak sorgulanmamıştır. Vahyin inmekte oluşu, kimlik çatışması ile ilişkili olması ve hatta onu yönlendirmesi anlamına gelir. Böyle bir atmosfer, kişileri ancak vahyin söylediklerinin yanında olma ya da ona karşı durma açısından pozisyon almaya itebilirdi. Ayrıca yaşanan sosyal ve siyasî atmosferin dışında, duygusal ve sembolik uzanımları açık olmayan, sırf entelektüel bir düzlemden söz edemeyiz. Bahse konu Kitâb merkezli entelektüel bir düzlemin oluşması adına, en fazla inananlar tarafından vahye kendi içinde çelişkiye düşme ithamının yöneltilmesinden söz edebiliriz. O da söz konusu siyasî atmosferin bir parçasıdır. Ya da en azından Müslümanlar söz konusu itiraza böyle muamele etmişlerdir.²⁷ Hatta nüzul döneminde kulların (hidayetinde değilse bile) fiillerinde özgür olup olmadığının dair tartışmalar yaşandığı nakledilse de bunların oldukça geç bir vakte gündeme geldiği anlaşılmaktadır.²⁸

Belki de gerçek bir entelektüel gelişmenin yaşanmamasında henüz vahyin

26 Mesela bk. Âl-i İmrân, 3/ 86, 101, 102; Nisâ, 4/138; En'âm, 6/ 125; Yûnus, 10/25-27; İsrâ, 17/15. Kulun iradesini içerenler için bk. İsrâ 17/15; Neml, 27/92; Zümer 39/41.

27 Bu çerçevede tebdil ve nesh âyetlerini, tefsirlerini hatırlayabiliriz. Müşrikler ve Yahudiler neshin bir çelişki olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bk. Bakara, 2/105-107; Nahl, 16/101; et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. II, 488, 489; c. XVII, ss. 297 vd.; Muhammed Fahrüddîn ibnu'l-Allâme Dıyâuddîn Ömer er-Râzî (ö.604 H.), *Tefsîru Fahriddîn er-Râzî el-müştehir bi't-tefsîri'l-kebîr ve mefâtihi'l-gayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1993, c. III, s. 205.

28 Bk. et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XVI, 477 vd. Mesela Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer arasında geçen bir tartışmadan bahsedilir. Bu rivayet, olayın nüzul döneminin geç bir vaktinde geçtiğine dair işaretler taşır. Bk. eş-Şehristânî, *Mefâtihi'l-esrâr*, c. I, s. 54.

somut bir zeminde tescil edilmemiş olması, en önemli etkindir. Zira öyle olsaydı, daha nüzul döneminde iken kayıtlı metinden hareketle anlama gitme ve metni yorumlama imkânı doğabilirdi. Bu da sözünü ettiğimiz entelektüel ortamı oluştururdu. Böyle bir atmosfer, ancak nüzul dönemindeki tarihinden bağımsızlaşmış bir Kitâb anlayışının yansıması olacaktır. Nüzul tarihi, çatışma süreçleriyle örülmüştür ve Kitâb'ın otorite kazanma savaşı verdiği bir zaman aralığıdır. Nüzul döneminden sonraki çatışmalar ise Kitâb'ın otorite kazanma savaşı değil, en fazla Müslümanların kendi aralarında onun otoritesini kullanarak galebe çalma savaşıdır. Dolayısıyla âyetlerin kendisi değil yorum biçimleri siyasî göndermelere sahip olacaktır. O zaman bir söylem niteliği taşıyan şey, Kur'an âyetleri değil bizzat ona ilişkin yorumların kendisidir. Gruplaşmalar ve karşıtlıklar da Kur'an merkezli olmakla ya da olmamakla değil, belli bir yorum biçimini ya da bir başkasını merkeze almakla gerçekleştirilecektir. İşte bu durum, ortak metin haline getirilen Kur'an etrafında ihtilaflardan örülmüş, ortak bir kültürün oluşmasını temin etmiştir. Artık "hidayet ve dalâletin Allah'tan olması"ndan bahseden âyetler, Müslümanların karşıtlarına karşı ilahî kudret tarafından "seçilmiş" olmalarını anlatmaktan daha çok "Allah'ın imtihan ettiği kullarının iman ve amellerini ezelde takdir edip etmediği, bunun O'nun adaleti açısından bir sorun doğurup doğurmadığı" meselesine dair "ortak referanslar" olacaktır.

Şunu da ifade etmek gerekir ki Kur'an'ın metinleşme süreci, hem fiziksel olarak hem de zihniyet anlamında, nüzul döneminde uç veren ve hemen sonrasında giderek kuvvetlenen toplumsal bir dönüşümü ifade eder. O yüzden de metinleşmenin bir meşruiyet sorunu yoktur. Dolayısıyla Kur'an'ın metinleşmesinin kısmen doğal sonucu olan kültürel gelişmeler, yorum biçimleri vs. de "Kur'an'ı metin olarak algılamak"tan ötürü bir meşruiyet sorgulamasına tabi tutulamaz.

Kaynakça

- Abdûlbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-mufehres li elfâzı'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs., Kahire 1417/1996.
- Abdulcebbâr b. Ahmed, Kâdî'l-kudât, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, tahk.: Abdülkerîm Osman, Mektebetü Vehbe, Kahire 1408/1988.
- Bâzergan, Mehdi, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, çev.: Yâsin Demirkıran, Melâ Muhammed Feyzullah, Fecr Yayınevi, Ankara 1998.
- *Adım Adım Kur'an Vahyi*, çev.: Yasin Demirkıran, Fecr Yayınevi, Ankara 1999.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, tahk.: Fevkiye Huseyn Mahmûd, Dâru'l-Ensâr, Kahire 1397.

- "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu", çev.: Lûtfi Doğan, Yaşar Kutluay, (*Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri* ile birlikte basım), Selçuk Yayınları, Ankara 1990, ss. 302-316.
- İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk.: Süheyl Zükâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1412/1992.
- İbn İshak, Muhammed *Sîretu İbn İshâk*, tahkik: Muhammed Hamîdullah, by, 1401 \ 1981.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer el-Kureysî ed-Dimeşkî, *Tefsîru'l-Kur'ân'î'l-'Azîm*, tahkik: Sâmî b. Muhammed b. Selâme, Dâru Tayyibetü'n li'n-Neşri ve't-Tevzî', by., 1420/1999.
- *el-Bidâye ve'n-nihâye*, tahk.: Ahmed Abdulvehhâb Fetih, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1413/1992.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî, *Kitâbu't-tevhîd*, tahk.: Fethullâh Halîf, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul 1979.
- er-Râzî, Muhammed Fahrüddîn ibnu'l-Allâme Dıyâuddîn Ömer, *Tefsîru Fahriddîn er-Râzî el-müştehir bi't-tefsîri'l-kebîr ve mefâtîhi'l-gayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1993.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1398/1978.
- *Lübâbu'n-nukûl fî esbâbi'n-nuzûl*, (Tefsîru'l-Celâleyn ile birlikte basım), Mektebetü Yâsîn, İstanbul, by., ts.
- eş-Şehrîstânî, Muhammed b. Abdülkerîm, *Mefâtîhu'l-esrâr ve mesâbîhu'l-ebrâr*, tahk.: Muhammed Ali Azerşeb, Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât li't-Turâsî'l-Mahtut, Tahran 1429/2008.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr Ebû Cafer, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, tahk.: Ahmed Muhammed Şâkir, Muessetü'r-Risâle, by., 1420/2000.
- Türçan, Selim, *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü - Kimlik ve Kitâb İlişkisi Bağlamında-*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007
- "Kur'an'ı Anlamada Yöntem Tartışmalarının Tefsir Tarihçiliği Perspektifinden Değeri Üzerine", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009/2, c. 8, sayı: 16, ss. 29-49.
- "Kur'an'ın İfade Kalıpları Kur'an'ın Nüzul Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? -Müzzemmil Suresi Özelinde Bir Yöntem Denemesi-", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/1, c. 9, sayı: 17, ss. 67-100.
- Watt, W. Montgomery, *Kur'an'a Giriş*, çev.: Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ömer el-Havârizmî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-akâvîl fî vucûhi't-te'vîl*, tahkik: Abdurrazzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, Beyrut, ts.
- ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabî, yy., 1376/1957.